

УДК 159.92

С.О. Гарькавець

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР АНТИСОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Розглянуто особливості формування системи цінностей особистості за умов суспільних трансформацій, що відбуваються в сучасній Україні. З'ясовано, що негативний вплив економічних, політичних і правових аспектів зумовлює виникнення викривленої особистісної системи цінностей, у якій значне місце посідає такий її елемент, як корупція. Запропоновано соціально-психологічні заходи щодо мінімізації впливу корупції на соціально-нормативну активність індивіда.

Ключові слова: *корупція, особистість, система цінностей, соціально-нормативна активність, ціннісно-нормативний підхід.*

Постановка проблеми. Соціально-нормативна активність індивіда в умовах суспільних перетворень завжди вирізнялася складністю та багатоаспектним розглядом. Це спричинено тим, що в умовах значних змін основних ціннісних орієнтирів суспільства зазнали значного зламу ціннісні орієнтації окремих індивідів, а подекуди відбулася цілісна девальвація їхньої системи цінностей. У значної частини таких індивідів набули превалювання такі антицінності, як цинізм, брутальство, зневага, жорстокість, безвідповідальність тощо. Останніми десятиліттями аксіологічного сенсу набуло й таке поняття, як «корупція». Корупція за роки незалежності Української держави становила гостру та складну проблему, яку й досі не вирішено. Корупція вразила майже всі сфери життєдіяльності українських громадян: економіку, політику, правоохоронні органи, освіту, охорону здоров'я й т. д. Мабуть, не існує анклавів у соціальному просторі України, де не тільки її громадяни, а й представники інших країн не стикалися з таким ганебним явищем, як корупція

Наприклад, показовими у цьому сенсі є дані, оприлюднені Міністерством юстиції України щодо проблеми корупції у вищій освіті 2011 року [2]. Було констатовано, що корупція у сфері освіти є однією з найбільш поширених і небезпечних у сенсі соціального впливу. А розмір корупційних витрат залежить від сфери навчання та зростає з віком людини, яка навчається (співвідношення середніх офіційних і неофіційних витрат у ВНЗ становить 6000 грн і 1500 грн відповідно).

На підставі соціологічних опитувань було встановлено, що досвід безпосереднього зіткнення з корупцією у ВНЗ мають загалом 33,2% опитаних, не мають 37,7%, а решта (29,1%) зазначають, що чули це від людей, які стикалися з цим особисто [2]. Констатується, що в основі корупційних практик переважає хабарництво, яке часто-густо набуває ознак «квазікорупційних» виявів. Відтак 25,5% становлять так звані «добровільні хабарі», 49,7% – «хабарі на вимогу» та 20% – хабарі з «використання зв'язків». Узагалі зазначається, що корупцією у сфері вищої освіти охоплено від 30% до 48% і викладачів, і студентів.

Поняття «корупція» переважно розглядається у юридично-правовому або соціально-політичному контексті [10]. У соціально-психологічному сенсі це поняття ще не достатньо досліджено та науково обгрунтовано. Але корупція, крім зазначеного, ще виступає феноменом соціально-психологічного характеру, оскільки значно впливає та визначає соціально-нормативну активність індивіда. Тому вважаємо, що феномен «корупції» доцільно проаналізувати на підставі соціально-психологічних підходів, а саме – крізь призму аксіологічного виміру.

Мета статті полягає у спробі розгляду корупції як елементу системи цінностей індивіда, який значно впливає на спрямованість його соціально-нормативної активності.

Стан дослідження. Наукова література надає різне визначення поняття корупції та корупційних дій. Приміром, у Вікіпедії корупція (від лат. *corruptere* – псування) визначається як протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистісного збагачення, підкупу осіб і продажності громадських і політичних діячів [5]. У Законі України «Про боротьбу з корупцією» під корупцією розуміється «... діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, направлена на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг» [6].

Зарубіжний дослідник у галузі етнопсихології та спілкування Дж. Моул на підставі обзору результатів роботи Комісії міжнародної прозорості (КМП) робить висновки про те, що державні посадові особи та політики беруть хабарі з причин низької зарплати у державному секторі, через наявність недоторканості посадових осіб, певне засекречення їхньої діяльності. Стосовно держав, які обрали шлях ринкової економіки, то у них простежується послаблення державного контролю, процес приватизації, розширення зарубіжного інвестування та торгівлі [9].

Дж. Моул склав таблицю, в якій на підставі результатів огляду «Gallup International» (визначалась схильність експортуючих компаній до дачі хабарів) розташував держави, у яких завжди, часто, іноді, рідко та ніколи беруть / не беруть хабарі щодо вирішення питань, пов'язаних із веденням бізнесу. Було констатовано, що хабарі завжди беруть у Росії, Україні, Румунії, Болгарії. Ніколи не беруть у Данії, Швеції, Норвегії, Фінляндії [9, с. 97]. І хоча ці результати не є національним індексом корупції, проте вони відтворюють загальне сприйняття громадян певної держави представниками інших країн.

З індексом сприйняття корупції (щорічно укладається міжнародною організацією Transparency International) 2011 року Україна посіла 152 місце зі 183 (поряд з Таджикистаном) і в цілому залишається країною, у якій найбільш ураженими корупцією вважаються правосуддя, правоохоронні органи, парламент та система державної служби [6]. Згідно із соціологічними опитуваннями щодо оцінки рівня корупції в державі у 2011 році було засвідчено про набуття нею масштабних форм. Як зазначає Центр Разумкова, 12% опитаних вважають, що «хабарі беруть всі»; 49% – «багато хто»; 29% – «дехто». І тільки 2% респондентів вважають, що в країні «майже ніхто не бере хабарі» [6]. 60,1% респондентів заявили, що були втягнуті в корупційні стосунки з посадовцями впродовж останніх 12 місяців [7].

Основною причиною цього є те, що Україна знаходиться серед тих держав, де панує влада певних правил, а не правила закону. Тому, мабуть, більшість українців розуміють закон як вияв влади тих, хто знаходиться на ієрархічній сходинці вище (народні депутати, високопосадовці, представники силових структур і т. ін.) та мають більші права. У цьому сенсі слід визнати існування у нашому суспільстві певної конгруентності між просоціальними нормами та нормами, які притаманні кримінальному співтовариству. Так, у кримінальному світі засуджується повідомляти органи правопорядку про місце перебування правопорушників і пропагується терпиме ставлення до злочинців. Теж саме спостерігається й стосовно корупції. А причина цього у тому, що ставлення більшості українців до правоохоронних інституцій, самих правоохоронців останнім часом не покращилось й залишається здебільшого негативним.

Зазначене суттєво впливає й на ставлення людини до скоєння того або іншого правопорушення. За період трансформаційних змін і у російському [8], і в українському соціальному середовищі була вироблена норма, за якої людина звикла не зважати на те, що у разі розкриття злочину вона зазнає певних соціальних дискримінацій. Засудження за злочин або вчинення корупційних дій не стає визначальним у пода-

льшому успішному кар'єрному просуванні людини або занятті більш високого соціального статусу в суспільстві. Окрім того, як зазначають В.Е. Квашис і С.Ш. Цагикян, що досліджували особистість хабарників та особливості їхньої злочинної діяльності, усе різноманіття особистісних властивостей хабарників формувалося під впливом розповсюдження хабарництва та його за звичайності у свідомості інших [4]. Тобто в умовах задоволення найрізноманітніших індивідуальних потреб за рахунок хабара – це стає звичайним явище, яке самостійно формує та примножує стереотипи такої протиправної поведінки. Попит породжує пропозиції, що призводить до «тиражування» такої активності, навіть в умовах, коли потреби можна задовольнити легальним шляхом, але стереотипне мислення продукує думку – «простіше та надійніше дати хабара (подарунок) та вирішите свою проблему» або «хабар – це доплата за тяжку та невдячну працю».

Ще одною причиною терпимого ставлення українців до корупції є те, що в умовах, коли соціальна і навіть у більш вузькому сенсі правова норма диктуватиме одне, а соціально-економічні умови життя – інше, дійсну роль у виборі напрямку їхньої поведінки, як правило, виконуватимуть соціально-економічні чинники.

Проте ми не мусимо абсолютизувати зазначений негатив, оскільки в Україні простежується тільки прояв певної питомої ваги таких дій. Не у всіх регіонах України, і не у всіх містах більшість громадян розуміє закон як вияв влади. Значна частина з них уважає закон певним соціальним контрактом, який охоплює відповідальність кожного для суспільного блага [4]. Взагалі домінує поєднання і одного і іншого, яке продукує у повсякденному житті українських громадян, стилях керування та їхньої взаємодії.

Як свідчать дослідження, головною причиною такого ставлення індивідів до існуючих суспільних проблем є зміни їхніх ціннісних орієнтирів, що зумовлені трансформаціями економічного, соціального, політичного, юридичного та культурного характеру [8]. Втрата дієвого впливу інститутів соціалізації, занепад родинних цінностей, невизначеність політичного та соціально-економічного розвитку, втрата віри в майбутнє, превальовання кофігуративних і префігуративних елементів культури над постфігуративними спонукають появу певних змін у самосвідомості особистості. Оскільки відбувається переформатування самосвідомості людей, які «вийшли» з радянської системи відносин на тлі руйнування сталих ціннісних орієнтирів, то заміна їх новими потребує значного часу, а у окремих індивідів цей процес може ніколи не завершитися.

Феномен корупції пропонуємо розглядати крізь призму наявних ціннісних відносин, що сформувалися в українському суспільстві та ціннісних уявлень і ставлень індивідів до можливостей задоволення ними власних потреб в умовах перманентних суспільних трансформацій.

Виклад основних положень. Цінність, з одного боку, виступає як позитивна (або негативна) значущість для історично визначеної спільності або окремої особистості будь-яких природних і соціальних явищ, процесів і інших реальних або ідеальних об'єктів оцінки. З іншого – внутрішньо суб'єктивного – боку, цінностями є погляди, переконання, ідеї й ідеали, нормативи і зразки, інтереси і життєві плани, відповідно до яких і на основі яких ці об'єкти визнаються цінними, шкідливими або байдуже нейтральними [11].

Психологічна спрямованість цінностей обумовлена їхніми мотивоутворювальними чинниками, участю у визначенні цілей і засобів, що відповідають їхній сутності. Вони виступають основою прийняття рішень і критерієм того, до чого варто прагнути і чого варто уникати. Окрім того, цінності виступають «арбітром» у вирішенні внутрішніх конфліктів, указуючи на кращий вихід, вносять усталеність у поведінку особистості і громадського життя, забезпечуючи можливість передбачення ситуації. Коли ми знаємо, яким ідеям служить людина, які ідеали нею звеличуються, які вона обрала цілі, можемо відповісти на запитання, чому і заради чого вона так чинить.

Будь-яке явище має об'єктивне значення цінності, слугує або здатне слугувати соціально значущій діяльності та досягненню цілей, і співвіднесене з індивідуальними потребами і цілями діяльності суб'єкта, воно набуває ціннісного змісту, стає особистісною цінністю. А саме особистісний характер перетворює цінність у психологічне поняття. Як психологічний аналіз потреб неминує перетворюється в аналіз мотивів, так і аналіз мотивів переходить в аналіз цінностей у якості мотивоутворювальних чинників [12]. Ієрархія мотивів відповідає ієрархії цінностей, оскільки система мотивів є проекцією ціннісної структури особистості. Предмет потреби є носієм цінності, оскільки має властивості, що роблять його придатним для задоволення потреб і, отже, цінним у контексті цієї діяльності.

Зважаючи на те, що всяка система цінностей має індивідуалізований характер, її функціонування визначає вибірність психічної активності особистості. Виникаючи в психіці людини з позитивною або негативною емоцією, цінність, з'єднана з конкретними знаннями, орієнтує її поведінку або діяльність у соціумі. Але функціонально система цінностей виступає в якості мотивів діяльності та поведінки особистості. Це відбувається через прагнення людини до досягнення визначе-

них цілей, що співвідносяться з цінностями, які увійшли у її особистісну структуру. З огляду на те, що ядро особистості людини становлять її узагальнені смислові утворення, а смислоутворення є нічим іншим, як ставлення приватної діяльності людини до системи її цінностей, то все, що має статус цінності, є безпосереднім стимулом для відповідного поведінкового акту. Закономірний висновок, що психологічний зміст системи цінностей особистості становить мотиваційну основу її поведінки та є одним із основних чинників особистісного вибору.

За своєю соціально-психологічною значущістю цінності підрозділяються на універсальні, внутрішньогрупові, індивідуальні або особистісні [1; 3; 12]. Їхнє об'єднання має ієрархічну структуру, що відображається і обставинами життя особистості або групи, і віковими, статевими характеристиками індивідів. Така диференціація припускає наявність зв'язку між цінностями і тими соціальними правилами, що існують для підтримки суспільного порядку або внутрішньогрупових відношень. А оскільки цінності та соціальні норми становлять єдину ціннісно-нормативну систему особистості, то під цінностями можуть матися на увазі й різні феноменологічні явища, що стають такими внаслідок перетворення їх у смислові конструкти поведінки особистості. За таких умов корупція як феноменологічне явище може набувати ціннісного змісту й визначати спрямованість поведінки особистості.

На підставі ціннісно-нормативного підходу, запропонованого О.Р. Ратіновим [13], модель особистості корупціонера, як і будь-якого іншого правопорушника, може бути розглянута як планетарно-автономне утворення. В центрі цієї моделі знаходиться особистісне ядро, а навколо нього в різних площинах і на різних відстанях – «орбітах» – знаходяться інші утворення. Ці утворення – особистісні цінності. Кожна така цінність має свою «питому вагу». У центрі знаходяться найбільш значущі й тому найбільш стабільні цінності, а в міру віддалення від них – підпорядковані першим, більш лабільні та ситуативні цінності. Руйнація будь-якої цінності на «периферії» не зумовлює кардинальні зміни особистості, оскільки зберігається її ядро. Центральним же утворенням особистості є її морально-психологічна модифікація, яка виражена в категорії «сенсу життя» [13, с. 127].

Вважаємо, що корупцію можна розглядати і як внутрішньогрупову цінність, і як особистісну, якщо вона була інтерналізована індивідом. Така цінність може переходити із розряду лабільної або ситуативної у розряд стабільної, що засвідчує наявну соціально-нормативну деформацію особистості.

Але чому корупція може стати стабільною особистісною цінністю? Відповідь – у змісті корупційного вчинку. *Корупцію треба розгля-*

дати у якості інструментальної цінності, що визначає спрямованість дій суб'єкта і нормативних, і протиправних, які, на його думку, є кращими або більш ефективними для задоволення власних потреб або реалізації корпоративного інтересу. Нормативні дії суб'єкта корупції передбачають вирішення питань у межах власних повноважень, які забезпечені законодавчими та іншими положеннями, але за які вимагається хабар. Протиправні – суперечать чинному законодавству або виходять за межі компетенції посадової особи, але які суб'єкт корупції вчиняє за одержання матеріальних благ, послуг, пільг або отримання інших переваг.

«Перевагами» корупційних дій або їхнє ціннісне значення для людини полягає у тому, що: індивід, який вважає, що може вирішити будь-яке питання, навіть за межами власної компетенції, підвищує власний соціальний статус, розширює масштаби вирішених завдань, спілкування, взаємодії з «елітою», чималі особисті можливості. Це задовольняє потребу в повазі з боку інших і найперше тих, хто отримує від його корупційних дій зиск (родичі, друзі, референтне оточення); індивід відчуває особисту перевагу над іншими, владу та силу, що може компенсувати комплекси неповноцінності, що зумовлені безсвідомими мотивами, які виконують компенсаторні функції; виникають плани щодо інших масштабів вирішення особистих проблем, насамперед матеріального характеру, а також проблем близьких і рідних. Більшість того, що вважалось раніше не доступним, стає можливим, простим і звичайним через швидке задоволення гедоністичних потреб; корупційні дії економлять час, а усяка економія часу призводить до економії грошей; корупція призводить до кругової поруки, а групова згуртованість надає «відчуття сили».

З огляду на вищезазначене корупцію в сучасному українському просторі слід розглядати крізь призму її ціннісного значення для індивіда. Особливо складним виявляється питання мінімізації вияву корупції у якості інструментальної цінності особистості. Це більш складна проблема, ніж посилення кримінальної відповідальності за вчинення корупційних дій. Але більш дієва та ефективна. Вважаємо, що треба посилити тиск у сфері інформаційної політики, для цього потрібно задіяти наявні засоби масової інформації. Погоджуючись із тим, що потрібні системні зрушення у боротьбі з корупцією, як результат запровадження спеціальної програми усунення корупційногенних функцій в галузі та системі державного управління [2], потрібно ще й зневолувати корупцію як цінність, через запровадження системи психологічних впливів на свідомість громадян. Змістовно такі впливи треба наповнювати прикладами успішної боротьби з хабарниками, висмію-

вати їхні дії, надавати соціальні докази просоціальних алгоритмів вирішення життєвих проблем, залучати фахівців спроможних надати експертну оцінку, формувати моду у молодих людей щодо зневажливого ставлення до корупціонерів і хабарників тощо.

Висновки. На жаль, сьогодні корупція стала для багатьох українців інструментальною цінністю, яка значно впливає на спрямованість їхньої соціальної активності. Співвіднесення корупції з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта зумовлює набуття нею ціннісного змісту та перетворення її в особистісну цінність. Виникаючи в психіці індивіда разом із позитивною емоцією, корупція як інструментальна цінність поєднується з його когніціями і спрямовує його соціальну активність.

Формування ціннісної системи особистості – складний і тривалий процес. Головне в ньому – насичення її цінностями соціально-нормативного, просоціального, правового характеру. З цією метою потрібно організувати інформаційний простір країни так (організувати інформаційні та нормативні впливи), щоб цінності кримінальної субкультури та така антицінність, як корупція, були не спроможними набути об'єктивного значення особистісних цінностей, слугувати інструментом досягнення індивідуальних і групових цілей, а співвіднесені з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта, не набули особистісного ціннісного змісту. Через наявні ЗМІ необхідно наситити інформаційний простір прикладами успішної боротьби з хабарництвом, покаранням хабарників, висміювання їхніх дії, надавати соціальні докази просоціальних алгоритмів вирішення життєвих проблем, формувати серед молодих людей соціально-нормативні алгоритми життєдіяльності.

1. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 311 с.

2. Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження // Моніторингове дослідження. – К.: ТАКСОН, 2012. – 54 с.

3. Гарькавець С.О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі / С.О. Гарькавець. – Луганськ: Ноулідж, 2010. – 343 с.

4. Квашис В.Е. Личность взяточников и некоторые особенности их преступной деятельности / В.Е. Квашис, С.Ш. Цагикян. // Личность преступников и индивидуальное воздействие на них. – М., 1989. – С. 32–38.

5. Корупція – Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Корупція>.

6. Корупція в Україні: соціальне коріння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.naub.ua.edu.ua/2012/korupsiya>.

7. Корупція у 2011 році. Що змінилося з 2007? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-99.html>.

8. Криминологія: приглашение к дискуссии: монографія / авт. кол.: А.В. Баляба, Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.

9. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества / В.Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.

10. Моул Дж. Особенности национальной психологии народов новой Европы: бизнес, общение, успех / Джон Моул. – М.: Астрель; АСТ, 2006. – 381 с.

11. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичний феномен: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Є.В. Невмержицький – К., 2009. – 364 с.

12. Ратинов А.Р. К ядру личности преступника / А.Р. Ратинов. // Актуальные проблемы уголовного права и криминологии. – М.: Юриздат, 1981. – 232 с.

13. Ратинов А.Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход / А.Р. Ратинов // Личность преступника как объект психологического исследования. – М.: Изд-во юр. лит., 1979. – С. 3–14.

Гарькавец С.А. Аксиологическое измерение антисоциальной активности личности в условиях общественных трансформаций

Рассмотрены особенности формирования системы ценностей личности в условиях социальных трансформаций, которые происходят в современной Украине. Установлено, что негативное влияние экономических, политических и правовых аспектов обуславливает появление искривленной личностной системы ценностей, в которой значимое место занимает такой ее элемент, как коррупция. Предложены социально-психологические меры, которые минимизируют влияние коррупции на социально-нормативную активность индивида.

Ключевые слова: коррупция, личность, система ценностей, социально-нормативная активность, ценностно-нормативный подход.

Harkavets S.O. Axiological dimension of antisocial activity of the individual in the conditions of social changes

The article discusses the features of a personal value system in conditions of social transformations that have taken place in modern Ukraine. Negative impact of economic, political and legal aspects of the causes the appearance of a curved personal value system, which is a significant element of corruption are found out. Social and psychological measures that minimize the impact of corruption on economic and regulatory activity of the individual are suggested in the article.

Key words: corruption, identity, values, social and regulatory activity, value-normative approach.